

DOM JORDI PINELL, UN INVESTIGADOR EN EL CAMP HISTÒRIC DE LA LITÚRGIA

per ALEXANDRE OLIVAR

El dia 8 de gener de l'any 1997 morí al seu monestir de Montserrat (Barcelona) Jordi Maria Pinell i Pons. Havia nascut el 17 de maig de 1921 a la ciutat de Barcelona, Rambla avall a la dreta, en el famós Barri Vell, mal anomenat «Barri Xino», típic d'una gran metròpoli portuària, on ell passà la seva infantesa i adolescència i que estimà sempre. Va ésser batejat a la no llunyana catedral i se li imposà el nom de Joan (Jordi Maria havia d'ésser el nom de religiós). La seva família, perfectament cristiana, era de condició modesta; el seu pare feia d'agent de vendes d'una fàbrica de teixits. Acabats els estudis primaris, cursà els de comptabilitat i treballà com a escriptor i com a comptable en diferents empreses. Molt aviat manifestà interès per la literatura, amb un gran amor envers els clàssics. La seva producció literària va ésser extraordinàriament precoç; als tretze anys ja escrigué en vers la seva primera peça teatral. També va fer d'actor en representacions escèniques, mentre s'iniciava en la música i en el cant. Recordo la seva bella veu de tenor quan, junts, cantàvem en el cor monàstic del monestir de Montserrat; algunes vegades ell hi feia de solista. Juntament amb aquestes afeccions de la seva joventut sentia un veritable amor per la seva llengua materna, el català, del qual tingué ocasió d'ésser un defensor coratjós i un propugnador durant els llargs anys en què aquest idioma fou prohibit o reprimat, quan les tropes del general Franco ocupaven Catalunya. L'any 1945 publicà la seva primera poesia en català.

L'any 1942, sempre conseqüent amb la seva fe cristiana, entrà a formar part dels grups d'Acció Catòlica i, a més, s'integrà a una *schola cantorum*, de cant gregorià, que el posà en contacte molt directament amb la vida litúrgica. El 1944 es féu oblat seglar de Montserrat i, l'any següent, ingressà com a monjo en aquesta abadia, en la qual va fer la primera professió monàstica el 6 d'agost de 1947. Els estudis de la carrera eclesiàstica, duts a terme en el mateix monestir, no li impediren continuar cultivant la poesia.

Ja abans de fer la professió solemne, l'any 1950, s'havia deixat fascinar pels textos del *Sacramentari Veronense* (aleshores l'anomenàvem *Sacramentari Leoneià*) i per la bellesa de tota l'eucologia romana antiga. Havent rebut l'ordenació presbiteral l'any 1963, inicià la seva activitat docent, a Montserrat mateix, com a professor de literatura catalana, i de litúrgia; aquestes seran les dues assignatures que no deixarà mai d'ensenyar. També ensenyà grec antic i literatura universal.

Abans de parlar del treball científic de dom Pinell en el camp litúrgic, que és allò que ens interessa més aquí, és convenient de fer una síntesi de la seva activitat com a literat i com a professor de literatura, aspectes que, malgrat semblar secundaris, foren, en realitat, molt importants al llarg de la seva vida.

A partir de l'any 1951, especialment entre 1959 i 1963, quan el pare Pinell s'encarregà de la revista *Serra d'Or* (aquesta, de portaveu del «Chor Montserratí», havia passat a ésser una publicació del monestir l'any 1955), el nostre elogiat tingué la possibilitat de desplegar una gran activitat literària, així com també pastoral en el domini del culte litúrgic. Entre els seus productes literaris destaca el recull poètic *Balades del Bon Pastor*. (1958). Quan li va ésser encarregada la preparació de la *Corona literària oferta a la Mare de Deu de Montserrat* (1957), tingué l'ocasió de posar-se en contacte amb els millors poetes i prosistes de la llengua catalana. Quan exercia, a Roma, de professor del Pontificio Istituto di Liturgia de la universitat benedictina de Sant Anselm, li fou confiat també l'ensenyament de la llengua catalana a la universitat romana La Sapienza, l'any 1978. Més endavant esdevingué titular d'aquesta càtedra. El treball que dugué a terme a favor de la coneixença de la cultura catalana a l'estranger va ésser reconegut pel govern de la Generalitat de Catalunya i premiat per diferents institucions catalanes. A *Psallendum: Miscellanea di studi in onore del prof. Jordi Pinell i Pons, O.S.B.*, a cura d'Ildebrando Scicolone O.S.B. (Roma, 1992), pàgines 16-18, el lector pot trobar la llista de la bibliografia literària de Dom Pinell.

He dit tot això perquè la sensibilitat literària del pare Jordi permet comprendre millor el gust que trobava en els textos de l'eucologia llatina romana i en la hispànica. Abans d'endinsar-me en aquest aspecte, em plau recordar un fet que revela igualment el caràcter complex i literàriament sensible del nostre homenatjat. Vers el final de la seva vida encara trobà temps per a escriure una gran novel·la, que porta per títol *L'últim*. És una obra voluminosa, perfectament estructurada i tan ben escrita que és un encant per al lector, especialment per al dels bons «thrillers». L'autor hi descriu amb vivacitat la vida d'un suburbi problemàtic de Roma, el Trullo, més enllà de Monteverde, una zona que dom Pinell coneixia perfectament pel fet d'haver-hi exercit el ministeri presbiteral. Opino que caldria publicar aquesta novel·la; és un desig que expressà l'autor en el seu testament. Crec que traduïda tindria èxit a Itàlia.

Però l'ocupació principal de Dom Pinell, aquella que l'ha fet conegut

internacionalment en el món de la ciència, va ésser la de professor de litúrgia a l'Institut Pontifici de Sant Anselm, a Roma, ocupació que sabé combinar, com a prevere que era, amb una activitat notable en el camp de la pastoral, activitat que ja havia desplegat anteriorment a Montserrat. Una prova d'això últim la tenim, per exemple, en el seu llibre *Pre-guem amb l'Església* (1959), que conté monicions i sermons per a ésser utilitzats en les celebracions eucarístiques.

Els resultats del seu treball científic són deguts a la formació que començà de rebre a Montserrat mateix i a les relacions que tingué personalment amb investigadors de la història de la litúrgia, com són dom Bernard Capelle i dom Bernard Botte, ambdós de l'abadia de Keizersberg (Mont-César, Lovaina). La formació acadèmica la va obtenir a Roma, a l'esmentat institut de Sant Anselm, sota la direcció de dom Salvatore Marsili. L'any 1966 defensà la seva tesi doctoral sobre *Las horas vigiliares del oficio monacal hispánico*, i ja restà al mateix institut com a professor, fins que l'any 1991, per motius de salut, es veié obligat a renunciar a la càtedra i retornà a Montserrat.

Són força diversos els aspectes de la litúrgia que el pare Pinell ensenyà a Roma, i són moltes les tesis i tesines que ha supervisat, especialment les dels estudiants espanyols que escolliren com a tema el ritus hispànic antic. Aquest tema fou la veritable especialització de Dom Pinell. El lector trobarà en la present publicació la llista dels treballs publicats per ell relatius al culte diví. En aquesta llista, però, no s'esmenta la part essencial que aportà a la reforma i a l'edició del nou Missal Mossàrab fet imprimir per l'arquebisbe de Toledo, el cardenal Marcelo González Martín. A la bibliografia esmentada no consta tampoc una obra sobre sant Lleó el Gran i la litúrgia, obra que ha quedat inèdita.

El professor Jordi Pinell centrà els seus esforços científics principalment en aquests dos punts: la reconstrucció de les parts perdudes de l'ofici diví hispànic, i la identificació dels principals autors dels textos eucològics no bíblics del mateix ritus. Entre els assaigs de reconstrucció destaca, per la seva dimensió, l'obra «*Liber orationum psalmographus*». *Colectas de salmos del antiguo rito hispánico. Recomposición y edición crítica* (1972). L'autor hi va reunir les oracions disperses que fan referència als salms, intentant reconstruir d'aquesta manera el llibre anomenat *Psalmographus*, el qual existí, però que no se n'ha conservat sinó una petita part. L'edició de la reconstrucció hipotètica del salmògraf ha servit a alguns deixebles del pare Pinell per a fer treballs complementaris sobre l'eucologia hispànica. La crítica no ha estat sempre favorable a les reconstruccions del salmògraf i de les hores de l'ofici diví que ha proposat dom Pinell, així com tampoc a totes les atribucions que ell ha fet dels textos eucològics a determinats autors antics. Amb tot, cal reconèixer que amb les seves hipòtesis o afirmacions ha fet avançar notablement el coneixement de la litúrgia, especialment de la hispànica.

BIBLIOGRAFIA LITÚRGICA
DE
DOM JORDI PINELL I PONS

1951

1. «Advent». *Forja*, 6 (1951), p. 276.

1952

2. «Tems de Nadal». *Forja*, 7 (1952), p. 25.
3. «Llum de revelació». *Forja*, 7 (1952), p. 33-34.
4. «Quaresma, el tems accepte». *Forja*, 7 (1952), p. 61-62.
5. «Resorgim amb Jesucrist». *Forja*, 7 (1952), p. 89-90.
6. «Misteri de plenitud». *Forja*, 7 (1952), p. 160-161.
7. «El dia sant». *Forja*, 7 (1952), p. 183.
8. «La sagrada commemoració». *Forja*, 7 (1952), p. 210.
9. «Convit a la festa eterna». *Forja*, 7 (1952), p. 261-262.
10. «Cent anys al servei de Déu». *Germinabit*, octubre 1952, p. 2.
11. «Entrem a l'acció sagrada». *Forja*, 7 (1952), p. 288.
12. «L'himne dels àngels». *Forja*, 7 (1952), p. 318-319.

1953

13. «Oraciones de paz en la sección XVIII del Leoniano». *XXXV Congreso Eucarístico Internacional [de Barcelona, 1952]*. Barcelona, 1953, p. 692-698.

1954

14. «Las "missae", grupos de cantos y oraciones en el oficio de la antigua liturgia hispana». *Archivos leoneses*, 8 (1954), p. 145-185.
15. «El pueblo canta gregoriano». *Eclesia*, 693 (1954), p. 9-10.
16. «Davant els ulls de Déu». *Germinabit*, juny 1954, p.6-7.

1955

17. «El “liber horarum” y el “misticus” entre los libros de la antigua liturgia hispana». *Hispania sacra*, 8 (1955), p. 85-107.
18. Recensió: «René Metz, *La consécration des vierges dans l'Église Romaine*. París, 1954». *Hispania sacra*, 8 (1955), p. 237-238.
19. «El càntic de la Mare de Déu». *Germinabit*, desembre 1955, p.4.

1956

20. «Vestigis del lucernari a occident». *Litúrgica I*, Montserrat, 1956, p. 91-149.
21. «El “matutinarium” en la liturgia hispana». *Hispania sacra*, 9 (1956), p. 61-85
22. «Boletín de liturgia hispano-visigótica, 1949-1956». *Hispania Sacra*, 9 (1956), p. 405-428.
23. «La litúrgia, joia i vida». *Serra d'Or*, 22 (1956), p. 15.
24. «San Benito y el oficio divino». *Norma vitae*, 1 (1956), p. 65-66.
25. «El cántico de Maria». *Norma vitae*, 1 (1956), p. 81-82.
26. *Setmana Santa segons el nou «Ordo Hebdomadae Sanctae instauratus»*. *Versió catalana*, Barcelona, 1956..

1957

27. «El oficio hispano-visigótico». *Hispania sacra*, 10 (1957).
28. *El sacrament del matrimoni. Text i comentari*, Montserrat, 1957.
29. Recensió: «U. DOMÍNGUEZ DEL VAL, ¿Una pieza litúrgica de san Leandro de Sevilla?» *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, 52 (1957), p. 626-627.
30. Recensió: M. HUGLO, *Les «preces» des graduels aquitains empruntées à la liturgie hispanique*. *Revue d' Histoire Ecclésiastique*, 52 (1957), p. 629-630.
31. Recensió: L. SERDÀ, *Inicios de la liturgia romana en la Cataluña vieja*. *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, 52 (1957) p. 630-631.
32. Recensió: «J. PÉREZ DE URBEL, *Liber commicus*, vo, 2». *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, 52 (1957), p. 1032-1033.
33. Recensió: «G. BRASÓ, *Litúrgia i espiritualitat*». *Norma vitae*, 27 (1957), p. 18.

1958

34. «La benedicció del ciri pasqual i els seus textos». *Litúrgica II*, Montserrat, 1958, p. 1-119.
35. «Ad confractionem, «Ad matutinum», «Ad medium noctis, ordo», «Ad nocturnos», «Ad orationem dominicam», «Ad pacem», «Ad

- sanctus», «Ad vesperum», «Agie», «Ali», «Alleluiaicum», «Benedictio», «Benedictiones», «Canonici, psalmi», «Cantica», «Complectura». *Liturgisch Woordenboek*, vol. 1, Nijmegen, 1958.
36. «Directoris litúrgics». *Qüestions de vida cristiana*, 1 (1958), p. 233-245.
37. «La fe de l'Església en el baptisme dels infants. Procés de la solució teològica en sant Agustí». *Qüestions de vida cristiana*, núm. 2 (1958), p. 31-44.
38. Recensió: «L. LÓPEZ SANTOS, *Calendarios litúrgicos leoneses*». *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, 53 (1958), p. 213.
39. Recensió: «A. FABREGA, *Orígenes del culto a san Mateo en España*». *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, 53 (1958), p. 213.
40. Recensió: «J. SOLANO, *Textos eucarísticos primitivos*». *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, 53 (1958), p. 963-964.
41. Recensió: «J. FABREGA, *Santa Eulalia de Barcelona. Revisión de un problema histórico*». *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, 53 (1958), p. 965-966.

1959

42. *Preguem amb l'Església. Homilies i admonicions al poble llegides dins la missa solemne de Montserrat*, Montserrat, 1959.
43. Recensió: «E. LLOPART, *Les fórmules de la confirmació en el pontifical romà*». *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, 54 (1959), p. 280.
44. Recensió: «A. MUNDÓ, *Adnotationes in antiquissimum Ordinem Romanum Ferae V in Cena Domini noviter editum*». *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, 54 (1959), p. 280.
45. Recensió: «V. JANERAS, *El rito de la fracción en la liturgia hispánica*». *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, 54 (1959), p. 280-281.
46. Recensió: «A. FRANQUESA, *El Ritual tarraconense*». *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, 54 (1959), p. 281.
47. Recensió: «J. GARCÍA ALONSO, *La administración de los sacramentos en Toledo después del cambio de rito*». *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, 54 (1959), p. 281-282.
48. Recensió: «J. LECLERQ, *La vie et la prière des chevaliers de Santiago d'après leur règle primitive*». *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, 54 (1959), p. 282.
49. Recensió: «C. FIGUERAS, *Acerca del rito de la profesión monástica medieval "ad succurrendum"*». *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, 54 (1959), p. 282.
50. Recensió: «A. OLIVAR-E. COMPTE, *Guillem de Miers, abat de Sant Pau de Roma i la seva obra litúrgico-monàstica*». *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, 54 (1959), p. 283.

1960

51. «La diversité des assemblées. De la cathédrale à l'église rurale». *La Maison-Dieu*, 61, 1960, p. 144-161.
52. «L'assemblea cristiana. Evolució del moviment litúrgic». *Serra d'Or*, 2 (1960), p. 4-6.
53. Recensió: «A.-G- MARTIMORT, *Les signes de la Nouvelle Alliance*». *Serra d'Or*, 2 (1960), p. 18.

1961

54. «La prière et le temps». *La Maison-Dieu*, 65, p. 38-59.
55. Recensió: «M. ALTISENT, *El nostre missal*». *Serra d'Or*, 3 (1961), p. 17.
56. Recensió: «A.-G- MARTIMORT, *L'Esglise en prière*». *Serra d'Or*, 3 (1961), p. 4.

1962

57. Recensió «F. BASSÓ, *La santa missa. Missal per als infants més petits*». *Qüestions de vida cristiana*, 12 (1962), p. 125.

1963

58. Recensió «P. RADÓ, *Enchiridion liturgicum*», *Studia monastica*, 5 (1963), p. 252.
59. Recensió: «M.-D. PHILIPPE, *La symbolique de la messe*». *Studia monastica*, 5 (1963), p. 253.
60. Recensió: «M. ANDRIEU, *Les "Ordines Romani" du haut moyen âge*, vol. 5. *Studia monástica*, 5 (1963), p. 254.
61. «Una exhortación diaconal a la plegaria en el antiguo rito hispánico: la "supplicatio"». *Analecta sacra tarraconensia*, 36 (1963), p. 3-25.

1964

62. *Cants d'Advent: Mostreu-nos, Senyor. Ve el Salvador. De vós naixerà, Montserrat*, 1964.
63. *Missal romà, versió catalana dels monjos de Montserrat*, Andorra, 1964. Introducció general, introduccions als temps litúrgics, i versió de l'Ordinari de la missa.

1965

64. «Los textos de la antigua liturgia hispánica. Fuentes para su estudio. *Estudios sobre la liturgia mozárabe*. Toledo, 1965, p. 109-164.
65. Recensió: «A.-G. MARTIMORT, *La Iglesia en oración*», *Qüestions de vida cristiana*, 26, 1965, p. 147-148.

66. «Fragmentos de códices del antiguo rito hispánico, I-II: Las guardas del Emilianense 14». *Hispania sacra*, 17 (1965), p. 195-229.

1966

67. «Las horas vigiliares del oficio monacal hispánico». *Liturgica*, 3, Montserrat, 1966, p. 197-340.
68. «Mozarabische Liturgie». *Liturgisch Woordenboek*, vol. 2, Nijmegen, 1966, p. 1797-1925.
69. «La grande conclusion du canon romain». *La Maison-Dieu*, 88, 1966, p. 95-115.
70. «Il culto a Maria nelle liturgie occidentali non romane». A: *La Madonna nel culto della Chiesa*, Brescia, 1966, p. 159-178.
71. «La litúrgia després del Concili». *Qüestions de vida cristiana*, 33-34, 1966, p. 115-127.

1967

72. «El número sagrado de las horas del oficio». *Miscellanea liturgica in inore di S. Em. il Card. Giacomo Lercaro*, vol. 2, Roma, 1967, p. 887-934.
73. *Il mistero della Pasqua in Melitone di Sardi*. Roma, 1967.

1968

74. *De liturgia laudis. Synthesis historica et principia doctrinalia de divino officio*. Roma, 1968.
75. «Liturgia hispanica». A. HANGGI-I. PAHL, *Prex eucharistica. Textus e variis liturgiis antiquioribus selecti*. Fribourg Suisse, 1968, p. 494-513.
76. «The Theology of Life and Death in the Mozarabic Rite». *Concilium*, 32, 1968, p. 14-18.
77. «San Fructuoso de Braga y su influjo en la formación del oficio monacal hispánico». *Actas do Congresso de estudos de comemoração do XIII centenário da morte de S. Frutuoso*, vol. 2, Bracara Augusta, 22 (1968), p. 127-140.

1970

78. *Il mistero della Pasqua in Melitone di Sardi*. Roma, 1970.

1971

79. «La liturgia hispánica. Valor documental de sus textos para la historia de la teología». A: *Repertorio de historia de las ciencias eclesiásticas en España, II: Siglos IV-XVI*. Salamanca, 1971, p. 29-68.

80. «Per uno studio scientifico della liturgia. Orientamenti ed esperienze di un programma» *Rivista liturgica*, 58 (1971), p. 248-260.

1972

81. *Liber orationum psalmographus. Colectas de salmos del antiguo rito hispánico. Recomposición y edición crítica*. Barcelona-Madrid, 1972.
82. «Fragmentos de códices del antiguo rito hispánico. III-IV-V: reliquias del psalmographus». *Hispania sacra*, 25 (1972), p. 185-208.
83. «Le collecte salmiche». A: *Liturgia delle ore. Documenti ufficiali e studi*. Torino-Leumann, 1973, p. 269-286.
84. «Legítima eucaristia. Cuestiones sobre la anámnesis y la epiclesis en el antiguo rito galicano». A: *Mélanges liturgiques offerts au R. P. Bernard Botte*. Mont-César, 1972, p. 445-460.
85. «Liturgia hispánica. Fuentes para su estudio. el ordo catedral. El año litúrgico. El oficio monástico. Sacramentos y sacramentales. Características generales del rito hispánico». *Diccionario de historia eclesiástica de España*, vol. 2, Madrid, 1972, p. 1303-1320.

1974

86. «Los cánticos del oficio en el antiguo rito hispánico. El “Liber canticorum” de la tradición B». *Hispania sacra*, 27 (1974), p. 5-54.
87. «Anámnesis y epiclesis en el antiguo rito galicano. Estudio y edición crítica de las fórmulas galicanas de la “post sanctus” y “post mysterium”». *Didaskalia*, 4 (1974), p. 3-130.
88. «Las oraciones del salterio “per annum” en el nuevo libro de la Liturgia de las Horas». Roma, 1974.
89. «La liturgia de las horas, alabanza del misterio». *Vida religiosa*, 36 (1974), p. 23-38.
90. «L’“hodie” festivo negli antifonari latini». *Rivista liturgica*, 61 (1974), p. 579-592.

1975

91. «El oficio votivo “De infirmis” en el rito hispánico». A: *La maladie et la mort du chrétien dans la liturgie. Conférences Saint-Serge*. Roma, 1975, p. 261-325.
92. «L’anno liturgico, programmazione di mistagogia». *O Theologos*, 6 (1975), p. 9-28.

1976

93. «*Paschale sacramentum* » nei sermoni di san Leone Magno. Roma, 1976.

94. «Unité et diversité dans la liturgie hispanique». A: *Liturgie de l'église particulière et liturgie de l'église universelle. Conférences Saint-Serge*. Roma, 1976, p. 245-260.

1977

95. «Ofici diví». *Gran enciclopèdia catalana*, vol. 10 (1977), p. 691-692.
 96. «Il Venerdì Santo nelle antiche liturgie ispaniche». A: *Dimensioni drammatiche della liturgia medioevale. Atti del I convegno di studio, Viterbo*. Roma, 1977, p. 127-138.

1978

97. «Las oraciones "De cantico" del antiguo rito hispánico». *Didaskalia*, 8 (1978), p. 197-329.
 98. «Le liturgie occidentali: 1 La liturgia gallicana, 2 La liturgia celtica, 3 La liturgia ispanica». A: *Anàmnesis, 2: La liturgia. Panorama storico generale*. Torino, 1978, p. 62-66.
 99. «Libri liturgici gallicani». A: *Anàmnesis, 2: La liturgia. Panorama storico generale*. Torino, 1978, p. 185-190.
 100. «Libri liturgici ispanici». A: *Anàmnesis, 2: La liturgia. Panorama storico generale*. Torino, 1978, p. 190-201.
 101. «El problema de las dos tradiciones del antiguo rito hispánico. Valoración documental de la tradición B, en vistas a una eventual revisión del ordinario de la misa mozárabe». A: *Liturgia y música mozárabes. I Congreso internacional de estudios mozárabes*. Toledo, 1978, p. 3-44.

1979

102. «El canto de los "threni" en las misas cuaresmales de la antigua liturgia hispánica». A: *Eulogia. Miscellanea liturgica in onore di P.B. Neunheuser*. Roma, 1979, p. 317-365.
 103. «I testi liturgici, voci di autorità, nella costituzione "Sacrosanctum Concilium"». *Notitiae*, 15 (1979), p. 77-108.
 104. «Le orazioni composte per l'Ufficio divino nell'ambito della tradizione eucologica latina. Rito romano antico: 1 La serie del Veronense, 2 La serie Gelasiana». *Notitiae*, 15 (1979), p. 250-265, 310-340.
 105. «La processione come componente dell'azione liturgica». A: *Ricerche sulla religiosità popolare nella Bibbia, nella liturgia, nella pastorale*. Bologna, 1979, p. 151-170.

1980

106. *Preci eucaristiche occidentali. Testi delle liturgie ambrosiana, gallicana e ispanica. Sintesi di uno studio letterario-dottrinale*. Roma, 1980.

1981

107. *Critica testuale. Corso di iniziazione per il buon uso delle edizioni critiche e diplomatiche liturgiche*. Roma, 1981.

1983

108. *La liturgia delle ore*. Roma, 1983.
109. «“Domus-civitas”. Vocabulari relatiu a la construcció en les col·lectes del “Liber orationum psalmographus”». A: *IX Symposium de prehistòria i arqueologia peninsular*. Institut d'Arqueologia de la Universitat de Barcelona. Barcelona, 1983, p. 167-196.
110. «Potenza salvifica del sangue di Cristo nei testi del “Liber orationum psalmographus”». A: F. WATTIONI, *Sangue e antropologia nella liturgia III*. Roma, 1983, p. 1393-1400.

1984

111. *Preci eucaristiche occidentali. Testi delle liturgie ambrosiana, gallicana e ispanica. Sintesi di uno studio letterario-dottrinale*. Roma, 1984.
112. «Liturgie locali antiche. Origine e sviluppo». A: D. SARTORE-A. TRIACCA, *Nuovo dizionario di liturgia*. Roma, 1984, p. 776-783.
113. «Repertorio del “sacrificium”, canto ofertorial del rito hispánico, para el ciclo dominical “de quotidiano”». *Ecclesia orans*. 1 (1984), p. 57-111.

1985

114. «Gallicana, liturgia». A: *Dizionario patristico e di antichità cristiane*, vol. 2, Casale Monferrato, 1985, p. 1426-1431.

1986

115. «La liturgia nupcial en el antiguo rito hispánico». *La celebrazione cristiana del matrimonio*. Roma, 1986, p. 88-105.
116. «Las fórmulas conclusivas y de enlace complementarias del sistema de textos variables en la misa del antiguo rito hispánico». *Paschale mysterium. Studi in memoria dell'abate prof. Salvatore Marsili (1910-1983)*. Roma, 1986, p. 139-168.

1988

117. «La estructura de la misa en rito hispánico». *Notitiae*, 24 (1988), p. 670-727.
118. «A propòsit de Mons. Lefèvre: Per què el missal de Pius V?». *Serra d'Or*, 340, 1988, p. 24-25.

1990

119. «Liturgia delle ore». *Anàmnesi* 5, Genova, 1990.
120. «El oficio catedral hispánico». *Phase*, 30 (1990), p. 9-37.
121. «Orationes aptae diei et loco». A: *Atti del convegno internazionale sulla «Peregrinatio Egeriae»*. Arezzo, 1990, p. 231-242.
122. «Dramatismo humano y misterio litúrgico en la serie romana antigua de responsorios para el triduo sacro». A: *La celebrazione del Triduo pasquale. Anamnesis e mimesis*. Roma, 1990, p. 179-207.
123. «Consecrabis Domino». *Una obra litúrgica insigne de san Ildefonso de Toledo*. Toledo, 1990.
124. «Los cantos variables de las misas del propio de santos, en el rito hispánico». *Ecclesia orans*, 7 (1990), p. 245-308.

1991

125. *Jesucrist, Déu servidor. Reflexions entorn a un aspecte de la teologia de sant Lleó el Gran*. Montserrat, 1991.
126. «Credo y comunión en la estructura de la misa hispánica, según disposiciones del III y del IV Concilios de Toledo». A: *Actos del congreso internacional celebrado en ocasión del XIV centenario del III Concilio de Toledo*. Toledo, 1991, p.
127. «Teologia e liturgia negli scritti di san Leone». *Ecclesia orans*, 8 (1991), p. 137-180.

1992

128. «El misal hispano-mozárabe. Nueva edición». *Phase*, 191, 1992, p. 336-380.
129. «La figura de la Santísima Virgen en la liturgia hispánica». A: *Celebración eucarística en rito hispano-mozárabe en la Solemnidad de Santa Maria*. Zaragoza, 1992, p. 3-11.

1993

130. «Dalla parola al mistero della celebrazione. Teologia del ministero della predicazione in san Leone Magno». *Ecclesia orans*, 10 (1993), p. 125-162.

1994

131. «Las oraciones vespertinas y matutinas de los domingos “de cotidiano” en el antiguo rito hispánico. Presentación y edición crítica». *Ephemerides liturgicae*, 108 (1994), p. 369-439.

1995

132. «Unes oracions del segle VII amb destí a Tarragona». *Miscel·lània litúrgica catalana*, 6 (1995), p. 61-91.
133. *Lleó el Gran: Sermons. Introducció i traducció*. Barcelona, 1995.
134. *Ildelfons de Toledo. La virginitat de santa Maria i altres escrits. Introducció i traducció*. Barcelona, 1995.

1997

135. «El relat de la Institució en la pregària eucarística del ritu hispanic». A: *Fe i teologia en la història*, Montserrat, 1997, p. 181-195.
136. «History of the Liturgies in the Non-Roman West». A: *Handbook for Liturgical Studies, I: Introductio to the Liturgy*. Collegeville, 1997, p. 179-195.
137. «La Semana Santa en el antiguo rito hispánico». *Hedomadae Sanctae celebratio. Conspectus historicus comparativus*. Roma, 1997, p. 237-275.

1998

138. «Storia delle liturgie occidentali non romane». *Scienza liturgica*, vol. 1, Casale Monferrato, 1998, p. 195-213.
139. «Ad celebrandum paschale sacramentum. Il complesso eucologico "per singulas lectiones" della vigilia pasquale secondo la tradizione gelasiana, opera di san Leone Magno». *Ecclesia orans*, 15 (1998), p. 163-191.
140. *Liturgia Hispánica*. Barcelona, 1998.